SOBRE ALGUNS VIDRES ANTICS d'*ILURO* I EL SEU *TERRITORIUM*

L'any 1984, conjuntament amb l'amic, i estudiós del vidre antic, Ramon Juncosa (epd), vàrem presentar en els *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria* un estat de la qüestió sobre el coneixement del vidre antic de l'àrea d'*Iluro*. En la mateixa línia de recerca, crec oportú tractar en aquesta comunicació algunes de les peces de vidre trobades en actuacions arqueològiques dins l'àmbit geogràfic de referència i que presenten unes evidents singularitats pròpies.

Veureu que, entre altres, es fa ressenya d'alguns fons d'ampolla, tots provinents de la vil·la romana de Torre Llauder, que tenen la particularitat de portar gravada a motlle el distintiu o marca del fabricant. Hi són presents, així mateix, peces d'ornament personal –destacable l'anell de vidre amb l'efígie de Gorgona– i un altre aplic per a anell, ambdós de Torre Llauder; també veureu un curiós penjoll fabricat a la llunyana regió de Síria-Palestina, que fou trobat en les excavacions del solar de la plaça Xica cantonada amb el carrer d'en Pujol.

Pel que fa a peces d'ús pròpiament domèstic, hi ha exemplars provinents d'*Iluro* mateix, com són un bol de costelles, una ampolla globular, o *arybal·los*, i el prou conegut fragment de vora de bol amb decoració gravada d'una cara barbada, vista de perfil, i amb la inscripció *PETRUS*, tot i que aquesta darrera peça també pugui esser considerada, possiblement, com d'ús litúrgic.

Fets amb motlle i de procedència incerta (tot i que un d'ells estigui atribuït a la vil·la de Can Sans), hi ha dos fragments que molt possiblement correspondrien a vasos amb escenes de combats de gladiadors.

Finalment, com a produccions gairebé pròpies del taller de Torre Llauder, veiem les plaques de vidre pla de finestra i les tessel·les per a mosaics.

A continuació, exposem l'inventari analític del material objecte d'estudi:

Torre Llauder

1.- Fons de base quadrada, corresponent a una ampolla cúbica forma Isings 50, de vidre color blau blanquinós, on es copsa la marca del vidrier feta a motlle, en la qual veiem la meitat superior d'una gerra molt estilitzada, amb una voluta en la nansa esquerra i amb la lletra «N» en relleu, possiblement la inicial

del propietari del taller de vidrier. Veiem com la part inferior o globular de la gerra, si bé es conserva fragmentàriament, està decorada amb una retícula orientada en diagonal. De França es coneixen quatre fons d'ampolles d'aquesta mateixa forma (Cabart-Foy-Nenna 2006, làm. 18, núm. F-CAR 151 a 154), amb decoració de cràteres o gerres estilitzades, una de les quals presenta la particularitat de tenir el que sembla una lletra «N», girada de mirall o retrograda, i el cos decorat amb dos grups de línies paral·leles en diagonal i asimètriques que convergeixen a l'eix central (Cabart-Foy-Nenna 2006, làm. 18, núm. F-CAR 154).

Bibliografia: Ribas 1966, 40, 1; Price 1981, 301 i 366, 33, fig. 112; Juncosa-Clariana 1984, 41, 11; Price 2006, 308.

Paral·lels: Foy-Nenna 2006, 57; Cabart-Foy-Nenna 2006, 97, làm. 18, núm. F-CAR 151 a 154.

2.- Fons de base quadrada, corresponent a una ampolla cúbica forma Isings 50, de vidre color blau clar translúcid, verdós amb corona de llorer i a l'interior les lletres «SVI/…/PV», retrogrades. Proposem com a lectura possible: «PV/[B^L]IVS», on la lletra «B» i la «L», hi hauria la possibilitat que fessin de nexe dins l'espai del fragment desaparegut.

Bibliografia: Ribas 1966, 40, 2; Price 1981, 301 i 366, n. 33, fig. 112; Juncosa-Clariana 1984, 41, 12; Price 2006, 306, ECAR 056.

Paral·lels: proper al que veiem a Price 2006, 306, ECAR 031.

3.- Fons de base circular, corresponent a una ampolla possiblement cilíndrica, forma Isings 51, amb marca gravada amb un estel circular d'onze puntes i vora externa dentada. Vidre opac entre blanquinós i groguenc.

Bibliografia: Ribas 1966, 40, 3; Juncosa-Clariana 1984, 41, 13.

4.- Fons d'ampolla, possiblement cilíndrica, forma Isings 51 (?), de vidre blanc groguenc, amb marca en la qual es copsa una creu en forma de flor de quatre pètals a l'interior de tres cercles concèntrics.

Bibliografia: Ribas 1966, 40, 4; Price 1981, 301 i 366, n. 33, fig. 112; Juncosa-Clariana 1984, 41, 14. Price 2006, 304, ECAR 031.

5.- Fons d'ampolla quadrada amb marca composta de quatre cercles concèntrics i un punt en relleu al centre. Possiblement, correspondria a una ampolla cúbica, forma Isings 50, vidre blau verdós i translúcid.

Bibliografia: Juncosa-Clariana 1984, 42, 31.

Paral·lels varis: Cabart, Foy, Nenna 2006, 92, làm. 10, FCAR 066; Amrein 2006, 232, CH 31 amb inscripció: «C SALVI»; Price 2006, 306, ECAR 052 i ECAR 053, ambdues amb inscripció: «EX·OFM^V·AE·F»; Sánchez de Prado 2006, 504.

6.- Fons d'ampolla quadrada amb marca composta a semblança d'un estel de quatre puntes dins un cercle. Correspondria a una ampolla cúbica forma Isings 50, de vidre color blau-verdós translúcid.

Bibliografia: JUNCOSA-CLARIANA 1984, 42, 32.
Paral·lels: LAZAR 2006, 277, làm. 1, CR01.

7.- Fons d'ampolla amb marca composta d'un estel, fet a base de secants, de sis puntes i dins un cercle. Color lleugerament verdós-groguenc i translúcid. Pels paral·lels trobats, podem veure que era un tipus de marca molt freqüent a l'antiguitat.

Bibliografia: JUNCOSA-CLARIANA 1984, 42, núm. 30.
Paral·lels: CABART-FOY-NENNA 2006, làms. 14 i 15, de F-CAR 113 a F-CAR 131, làm. 34, F-CAP 014; MOIRIN 2006-B, lám. 58, F-HEX 033; DA CRUZ 2006, 341, P-CAR 022 a 025; FOY 2006, 361, MAG-A 18 i 362, MAG-M 20; NENNA 2006-A, 429, MN-G 36; NENNA 2006-B (Orient), 443, PO-SY 47; NENNA 2006-C (Egipte), 451, ESC 17; PRICE 2006, 302, E-CAR 008 i 009; SABLEROLLES 2006, 57, NL-54; KLEIN 2006, 142, D-MZ 18; GLÖCKNER 2006, 205, AUS-53; LAZAR 2006, 267, H-12, 15 i 17; AMREIN 2006, 239-240, CH-103 a CH-121.

8.- Anell de vidre de color àmbar o marró fosc, amb aplic d'una cara en relleu, possiblement representant l'efígie, força desgastada, d'una Gorgona, o Medusa, feta amb pasta vítria blanca. S'observa que el cercle de l'anell és incomplet ja que manca una part, a més, els laterals de l'aro estan decorats amb solcs paral·lels fets amb pinça. Prové dels estrats de dessota el mosaic de l'aula principal, la qual cosa pressuposa un sostre cronològic de finals del segle II o principis del III dC.

Paral·lels: WHITEHOUSE 2001, 229; WHITEHOUSE 2003, núm. 908 (portada).

9.- Aplic de vidre, fragmentat, decorat amb un rostre humà fet a motlle i en relleu. Vidre opac de color blanc-blavós. Possiblement hauria estat l'aplic d'un anell. Prové dels treballs de neteja fets pel conserge-mantenidor, en els anys vuitanta, en l'espai del segon hipocaust de Torre Llauder.

Paral·lels: sis peces conservades al Museo Nazionale Romano, de Roma, núm. inventari: 47933.

10.- Tessel·les de vidre de colors blau turquesa, verd clar, groc llimona i, unes poques, translúcides, una bona part de les quals varen ser trobades formant part del paviment primitiu de l'aula principal de Torre Llauder, sobretot en la zona de l'angle nord-oest.

11.- Vidre pla. Es tracta d'un conjunt de, com a mínim, dues fulles, o peces, de vidre translúcid lleugerament verdós, trobats en l'estrat de farciment al dessota

del mosaic de l'aula principal, amb idèntica cronologia que la indicada a la peça núm. 8. Es coneixen altres fragments, de peces similars, trobats en aquest mateix jaciment (Juncosa 1981, 221-222).

Bibliografia: Juncosa-Clariana 1984, 44.
Paral·lels: Juncosa 1981, 221-222; Paz-Ortiz 2004, 170, núm. 169; Fuentes 2004, 298, fig. 8.

Iluro

12.- Fragment de vora de vas amb decoració feta a motlle on es llegeix «...ROCVLVS», corresponent al nom d'un gladiador: «[P]ROCVLVS» (que traduït del llatí, vol dir martell). És dubte de si aquesta peça prové de la vil·la romana de Can Sans.

Bibliografia: Price 1973, 70 i 71, 3.
Paral·lels: Harden 1987, 90; Rütti *et alii* 1988, 27-104; Hill 1999.

13.- Fragment de paret de vas de vidre color blau marí, amb decoració feta a motlle amb una figura antropomorfa, a la qual manca el cap, vers la dreta. Possiblement correspongui a una escena de gladiadors.

Bibliografia: Price 1973, 70 i 71,4.

14.- Bol decorat amb costelles amb relleu, gairebé complet, però fragmentat, vidre de color verd clar translúcid, forma Isings 3. Prové de les excavacions arqueològiques efectuades al solar del carrer Nou, núm. 30 de Mataró. Trobat en un context junt amb materials datables vers meitat del segle I dC.[1]

Paral·lels: és una forma molt freqüent, a la comarca del Maresme es coneixen diversos exemplars (vegeu Juncosa-Clariana 1990, 152).

15.- Ampolla globular sencera, encara que fragmentada, corresponent a un *arybal·los*, forma Isings 61, treballada en vidre translúcid color blau clar. Fou trobat en l'estrat d'amortització d'època imperial de la *domus* de can Cruzate, situada entre els carrers d'en Palau, Santa Maria i Carreró.[2]

16.- Fragment de vora de bol de vidre, forma Isings 116 b, amb decoració gravada a la mola, on es copsa una testa barbada mirant vers l'esquerra, a ambdós costats de la imatge hi ha dos estels estilitzats, al damunt consta gravat el nom de «PETRUS». Prové dels estrats tardans de l'excavació de Can Cruzate (Medina-Pou 2010, ref. Cruo8, 141-271; Bonamusa 2011, 615 i 697). Pels paral·lels que es coneixen de la decoració, podria pertànyer, a semblança de la peça de l'Almoina de València, a l'escena de la *traditio legis*. Pel detall de l'ull, en forma de romb, seria atribuïble al Grup Saguì (Saguì 1996, *passim*; Paolucci 2002, 65).

17.- Penjoll de vidre color groc àmbar, translúcid, porta estampat un cercle en el qual es copsen dues testes, de perfil, encarades. Prové de les excavacions del solar del carrer de Sant Cristòfor 12 de Mataró (Bosch-Cela 2001, ref. 4.035-61) Al seu damunt es copsa una forma ondulada i cordada, que possiblement podria representar una palma, o bé un corn de l'abundància molt estilitzat. Originari de la regió Síria-Palestina. Es pot classificar entre els tipus Barag A-1 i A-4. Datable des de meitats del segle IV i principis del V.

A Catalunya fou trobat l'any 1999 un penjoll de semblants característiques en les excavacions de Guissona (Uscatescu 2004-A, 27, 52, 98, fig. 18, 1-2034/14; Uscatescu 2004-B, 43-44, 57, fig. 5,33, 58, fig. 6.1, 61,1). També, en la col·lecció de l'Institut Amatller d'Art Hispànic, a Barcelona, es conserva un collaret que, entre altres, porta set penjolls de vidre d'aquesta tipologia (fons núm. ref. 965). Així mateix, un altre penjoll, sense indicació de procedència, està documentat a la col·lecció Macaya (Gudiol-De Artiñano 1935, 102, 29 i 103).

CLOENDA

A tall de conclusions, veiem, pel que fa a les marques amb fons d'ampolles, com Torre Llauder ens ha proporcionat el major nombre que d'aquestes peces es coneix a la comarca, d'aquí que puguem apreciar un cop més la importància de la vil·la a l'època altoimperial. Així mateix es constata, per altra banda, que no tenim elements suficients per afirmar que cap d'aquestes marques de vidriers fossin fabricades a Torre Llauder, tot i que les restes dels quatre forns exhumats el 1969 posaren en evidència que el taller vidrier disposaria de suficient capacitat tècnica. Algunes de les marques són força freqüents en el món romà, així veiem com de la núm. 7, que representa un estel fet a base de cercles secants, se n'han trobat un nombre considerable de paral·lels. Vindria a continuació la marca de cercles concèntrics, la núm. 5, de la qual, fins i tot, en altres jaciments es coneixen motlles amb aquesta marca. De la marca que dibuixa una gerra estilitzada, amb una «N» inclosa a la zona del coll, hi ha paral·lels força semblants a la Gàl·lia, pel que podria tractar-se d'un supòsit d'importació. Força interessants són les marques de «PVBLIVS» i la d'una flor de quatre pètals en forma de creu dins cercles concèntrics. Totes aquestes peces correspondrien bàsicament a ampolles cúbiques de la forma Isings 50 i tindrien una datació situable al llarg dels segles I i II dC.

L'anell de vidre amb testa de Gorgona, o Medusa, pels paral·lels del Corning Museum of Glass, s'ha pogut identificar clarament que es tractaria d'una peça de fabricació forana. El mateix podem dir de l'aplic decorat amb una testa humana.

L'*arybal·los* de la *domus* de Can Cruzate veiem que es tracta d'una peça excepcional; encara que fragmentada, es conserva en la seva totalitat. A més, ens ve a corroborar el moment d'abandó d'una fase de la *domus*.

El bol, forma Isings 3, amb decoració de costelles, exhumat en el solar del carrer Nou 30, és d'una tipologia que hem trobat repetidament en diferents jaciments de la comarca. És una peça extraordinària gairebé completa, ja que sols li manquen alguns fragments. La seva datació, la podem situar cap a mitjan segle I dC, la presència de ceràmica sigil·lata, especialment formes Drag. 30 i Ritt. 9 ens orienten vers aquest moment cronològic.

Per la tipologia del material i per la facilitat de fabricació, podem suposar que, tant les peces de vidre pla de finestra,[3] com les tessel·les de vidre, serien fabricades aquí. Hem de tenir present que Torre Llauder és un dels pocs llocs on s'ha documentat com es subjectarien les fulles de vidre, tal com veiem en les anotacions dels diaris d'excavació de Marià Ribas. La quantitat de tessel·les de vidre (de colors blau, verd i, en menys proporció, groc) trobades damunt el paviment de l'angle nord-oest de l'aula principal, en les excavacions de principis dels anys vuitanta, apuntarien vers aquesta possibilitat. Cal afegir, a més, que els mosaics de Torre Llauder presenten, esporàdicament, tessel·les de vidre sols en els llocs que havien estat restaurats a l'antiguitat, cosa que ens indicaria que es produirien, no per als mosaics de la vil·la, sinó per exportar. Ara per ara, és molt difícil poder afirmar quines altres peces de vidre s'hi fabricarien.

Els dos fragments de vasos amb decoració d'escenes de combats de gladiadors eren força freqüents a l'època altoimperial. Destaca la peça amb la inscripció «PROCVLVS», que correspondria a la zona alta del vas on hi havia els noms dels gladiadors representats: «SPICVLVS COLVMBVS CALAMVS HORIES PETRAITES PRVDES PROCVLVS COLVMBVS» (HARDEN 1987, 90; HILL 1999).

Sens dubte, la peça amb la inscripció «PETRVS» és força singular per diversos motius. En primer lloc, ens ve a demostrar l'existència de certes classes benestants i amb un cert poder adquisitiu a la ciutat d'*Iluro/Alarona* en el segle IV dC. En la peça en qüestió, hi veiem un personatge barbat que, mercès al fet que porta la inscripció, sabem que es correspon amb l'apòstol sant Pere. A més, tenint present la posició dins el cercle del bol, sembla que es correspondria amb la prou coneguda escena de la *Traditio Legis* que trobem representada en altres bols de vidre gravat trobats a la península Ibèrica, com poden ser el bol de l'Almoina de València o el de Còrdova. En l'esmentada escena veiem com Crist té la mà dreta alçada i amb l'esquerra dóna a Sant Pere el rotlle obert de la Llei, indicant que aquest apòstol era el dipositari, mestre per excel·lència i legislador suprem; a l'altre costat apareixeria sant Pau. Sant Cebrià, en la seva obra, *Epistolae* (XLIII. *Cyprianus plebi universae s.*, V.2) indicava que: *Deus unus est et Christus unus et una ecclesia et cathedra una super Petrum Domini voce fundata* (trad.: «Déu és tot un sol, i un només Crist, i una l'església, i única la càtedra que la paraula del Senyor fundà sobre Pere»). Sobre l'autoria del fragment de Mataró, aquest, sense cap dubte, és atribuïble al Grup Seguì, el qual es distingeix clarament per la forma romboïdal de l'ull («gli occhi hanno un profilo romboidale», segons Paolucci 2002, 65), així com la presència d'elements de

línies paral·leles que reomplen el camp decoratiu. A l'igual que l'exemplar de Còrdova i el de la Dumbarton Oaks Collection, de Washington (St. Claire 1979, 132, fig. 10), també veiem estels estilitzats. La producció estaria datada entre els anys 350 i 390 dC. Sembla que aquest taller, inicialment estaria ubicat a Colònia, però tenint el seu mercat més important a Roma, en un moment avançat sembla que es donaria la migració d'una part important dels artesans vers la capital de l'Imperi (Paolucci 2002, 77).

El penjoll sirià, ens demostra un cop més l'existència d'unes fluïdes relacions comercials amb l'Orient. Per les restes amfòriques localitzades a *Tarraco*, sabem que s'importava vi de Palestina i oli de sèsam (Remolà 2000, 227-233) i també hi havia importació de perfums en envasos de vidre amb destí a la zona costanera i, sobretot, vers la Bètica. Coneixem també com Salvià de Marsella, a mitjan segle v, constatava la presència de *negotiatores* sirians a les ciutats més importants del sud de la Gàl·lia (Abraham 2004, 311-321). Per tant, dins aquest marc de transaccions econòmiques, d'època tardana, hem de veure la possibilitat de l'arribada de peces d'ornament com aquest penjoll de vidre.

Joan Francesc Clariana i Roig

NOTES

1.- Martínez Rodríguez 2007. La peça presenta un diàmetre d'18,5 cm (ref. Nou -30'-06-3065-46).

2.- Medina-Pou 2010. La peça presenta una alçada de 20 cm (ref. CRU 08-123-23).

3.- Les peces de vidre pla trobades en el subsòl de l'aula principal han estat restaurades recentment per la senyora Isabel Parra, restauradora.

BIBLIOGRAFIA

ABRAHAM, M. «Vidrio y comercio con Oriente en la Antigüedad Tardía Hispana», *Jornadas sobre el vidrio en la España Romana*, La Granja 1 y 2 de noviembre de 2001 (Cuenca 2004), 311-321.

ÀLVAREZ, N. *et alii*, «L'àrea productiva d'un edifici del fòrum de Valentia al baix imperi (segles IV-V)», *VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica. Les ciutats tardoantigues d'*Hispania*: Cristianització i topografia*, València 2003 (Barcelona 2005), 251-260.

AMREIN, H. «Marques sur verre attestées en Suisse», Corpus des Signatures et Marques sur Verres Antiques (=*Corpus SMVA*), vol. 2 (Lyon 2006), 209-243.

BAGES, P. “La fabricación del vidrio romano en Catalunya. Estado de la cuestión” (U.B. *Practicum* final de màster. Tutors: J. Buxeda; F. Tuset). Barcelona 2009 (inèdit).

BAILEY, J. *Lincoln. Evidence for Glass-workimg on Flaxengate and Other Sites in the City*. Portsmouth 2008 (15, fig. 18, tessel·les de pasta vítria).

BARAG, D. «Stamped Pendants (355-407)», *Ancient Glass in The Israel Museum: Beads and Other Small Objects* (M. Spaer), (Jerusalem 2001), 173-176.

BIANCHI, R.S. (ed.); SCHLICK-NOLTE, B.; BERNHEIMER, G.M.; BARAG, D. *Reflections on Ancient glass from the Borowski Collection*. Bible Lands Museum Jerusalem (Mainz 2002).

BONAMUSA, J. *De la* civitas *d’*Iluro *a Alarona (Mataró, Barcelona) entre la tetrarquia i els carolingis*. Accèssit Premi Iluro 2010 (Mataró 2011).

BOSCH, M.; CELA, X. “Intervenció arqueològica al solar situat al carrer de Sant Cristòfor núm. 12 de Mataró (El Maresme). Ciutat romana d’Iluro. Campanyes dels anys 1998, 1999 i 2000" (Mataró 2001). Memòria d’excavacions inèdita.

CABART, H.; FOY, D.; NENNA, M.D. «Les bouteilles et pots carrés», *Corpus SMVA*, vol. 1 La France (Lyon 2006), 73-108.

CARON, B. «A Roman Figure-Engraved Glass Bowl», *Metropolitan Museum Journal*, 28 (New York 1993), 47-55.

CRUZ, M. da, «Marques sur verres antiques du Portugal», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006), 325-347.

FOY, D. «Marques sur verres decouvertes dans le Maghreb», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006), 349-368.

FOY, D.; NENNA, M.D. «Les marques dans le grand sud-est de la France», *Corpus SMVA*, vol. 1 La France (Lyon 2006), 55-61.

FUENTES, A. «El vidrio romano en la Meseta», *Jornadas sobre el vidrio en la España Romana*, La Granja 1 y 2 de noviembre de 2001, pp. 271-309. (Cuenca 2004), 298.

GLÖCKNER, G. «Signs, inscriptions and other designs on Roman glass vessels in Austria», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006), 187-208.

GUDIOL, J.; ARTIÑANO, P.M. de. *Vidre. Resum de la història del vidre. Catàleg de la col·lecció Alfons Macaya* (Barcelona 1935).

HARDEN, D.B. *Glass of the Caesars* (Milan 1987).

HILL, D. «Gladiators!», *The Colchester Archaeologist*, 12, 1999. (www.romanglassmakers.co.uk/articles.htm)

ISINGS, C. *Roman Glass from Dated Finds*. Archaeologia Traiectina, II (Djakarta 1957).

JUNCOSA, R. «Estudi del vidre pla trobat a Torre Llauder», *Laietania*, 1 (Mataró 1981), 221-222.

JUNCOSA, R.; CLARIANA, J.F. «El vidre a Mataró, I», *Fulls del Museu Arxiu de Santa Maria*, núm. 21 (Mataró 1984), 39-46.

– «El vidre», *Can Xammar (Mataró. El Maresme). Campanyes d'excavació 1964-68 i 1970, Laietania*, 5 (Mataró 1990), 152-155.

KLEIN, M.J. «Les marques des verres antiques conservés à Mayence (Rhénanie-Palatinat)», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006), 133-144.

LAZAR, I. «Base marks on the glass vessels in Hungary: Catalogue», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006), 263-271.

MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, P. "Memòria d'intervenció arqueològica Carrer Nou, núm. 30 (Mataró, El Maresme). Ciutat romana d'*Iluro*" (Mataró 2007). Inèdita.

MEDINA, E.; POU, R. "Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment de la ciutat romana d'*Iluro* (Mataró, Maresme): Can Cruzate. Setembre-desembre de 2008" (Mataró 2010). Inèdita.

MOIRIN, A. «Les bouteilles rectangulaires», *Corpus SMVA*, vol. 1 La France (Lyon 2006 A), 109-117.
– «Les bouteilles hexagonales et dodécagonales», *Corpus SMVA*, vol. 1 La France (Lyon 2006 B), 119-124.

NENNA, M.D. «Marques sur verre des bords de la Mer Noire», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006 A), 421-429.
– «Marques sur verre découvrtes au Proche et au Moyen-Orient (Irak, Israël, Jordanie Liban et Syrie)», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006 B), 431-446.
– «Marques sur verre d'Égypte, de Cyrénaïque et du Soudan», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006 C), 447-451.

PAOLUCCI, F. *L'arte del vetro inciso a Roma nel IV secolo D.C.* (Florència 2002).

PAZ, J.A.; ORTIZ, M.E. «El vidrio romano en el Valle Medio del Ebro (provincia de Zaragoza)», *Jornadas sobre el vidrio en la España Romana*, La Granja 1 y 2 de noviembre de 2001, 127-175 (Cuenca 2004), 170.

PRICE, J. «Some Roman Glass from Spain», *Annales du 6 e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre* (Köln 1973), 65-84.
– *Roman Glass in Spain: a catalogue of glass found in the Roman towns of Tarragona, Mérida, Italica and Carmona, with a discussion of the vessel forms from these towns and other Roman sites in Spain* (tesi doctoral). Univesity of Wales 1981.
– «Mould-Blown and Impressed Designs and Names on Vessels in Spain», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006), 283-320.

REMOLÀ, J.A. *Las ánforas tardo-antiguas en Tarraco (*Hispania Tarraconensis*)*. Barcelona 2000.

RIBERA, A.; ROSSELLÓ, M. «Contextos cerámicos de mediados del siglo V en *Valentia* y en Cullera». *LRCW2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry* (ed.: M. Bonifay; J.C. Treglia), vol. I, BAR (Oxford 2007), 189-198.

RÜTTI *et alii*. «Die Zirkusbecher der Schweiz. Eine Bestandesaufnahme», *Jahresbericht 1987 der Gesellschaft pro Vindonissa* (1988), 27-104.

SABLEROLLES, Y. «Marks on glass vessels from the Netherlands and Flanders (Belgium)», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006), 15-68.

SAGUÌ, L. «Un piatto di vetro inciso da Roma: contributo ad un inquadramento delle officine vetrarie tardoantiche», *Vicino oriente, Egeo, Grecia, Roma e mondo romano. Tradizione dell'antico e collezionismo di antichità. Studi in memoria di Lucia Guerrini* (Roma 1996), 337-358.

SÁNCHEZ DE PADRO, M.D. «Un moule de bouteille carrée à Augustobriga (Cáceres, Espagne)», *Corpus SMVA*, vol. 2 (Lyon 2006), 503-504.

SANT CEBRIÀ, *Epistolae*, Vol. I (revisat: J. Vergés, traducció: T. Bellpuig). Col·lecció Bernat Metge (Barcelona 1929).

ST. CLAIR, A. «The Visit to the Tomb: Narrative and Liturgy on Three Early Christian Pyxides», *Gesta*, 18.1, *Papers Related to Objects in the Exhibition "Age of Spirituality", The Metropolitan Museum of Art (November 1977-February 1978)*. (New York 1979), 127-135.

TAYLOR, M. «On making prismatic Roman bottles», Glass News, 4, 1997. (www.romanglassmakers.co.uk/articles.htm)
– «No Pane, No Gain!». Glass News, 9, 2001 (www.romanglassmakers.co.uk/articles.htm)
– «An experiment in the manufacture of Roman window glass», ARA *Bulletin*, 13. 2002.

TAYLOR, M.; HILL, D. «Haud credibile posso quae non Roman est or: 'I can't believe it's not Roman!'», *The Glass Cone*, 46. Summer 1998 (www.romanglassmakers.co.uk/articles.htm)

USCATESCU, A. «La ciutat de Iesso durant l'antiguitat tardana: les novetats de la campanya d'excavacions de 1999». Iesso *I, Miscel·lània Arqueològica* (ed.: J. Guitart; J. Pera). (Barcelona-Guissona 2004 A), 11-142.
– «El vidrio romano y tardoantiguo del sector denominado *Casa I de Iesso* (Guissona Lérida). Campaña de 1999», *Jornadas sobre el vidrio en la España Romana*, La Granja 1 y 2 de noviembre de 2001 (Cuenca 2004 B), 33-61.

VARGAS, S.; CASTRO, E.; MORENO, M.; PIZARRO, G. «Los conjuntos ceràmicos tardoantiguos de un edificio cristiano en el sector occidental de Corduba», *LRCW2. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry* (ed.: M. Bonifay; J.C. Treglia), vol. I, BAR (Oxford 2007), 177-187.

WHITEHOUSE, D. *Roman Glass in The Corning Museum of Glass*, vol. 2. Corning, New York 2001.
– *Roman Glass in The Corning Museum of Glass*, vol. 3. Corning, New York 2003.

ZOUHDI, B. «Les verres conservés au departament des antiquités syriennes des époques grecque, romaine et byzantine du Musée National de Damas», *Bulletin de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre*, 3 (1964), 41-64.

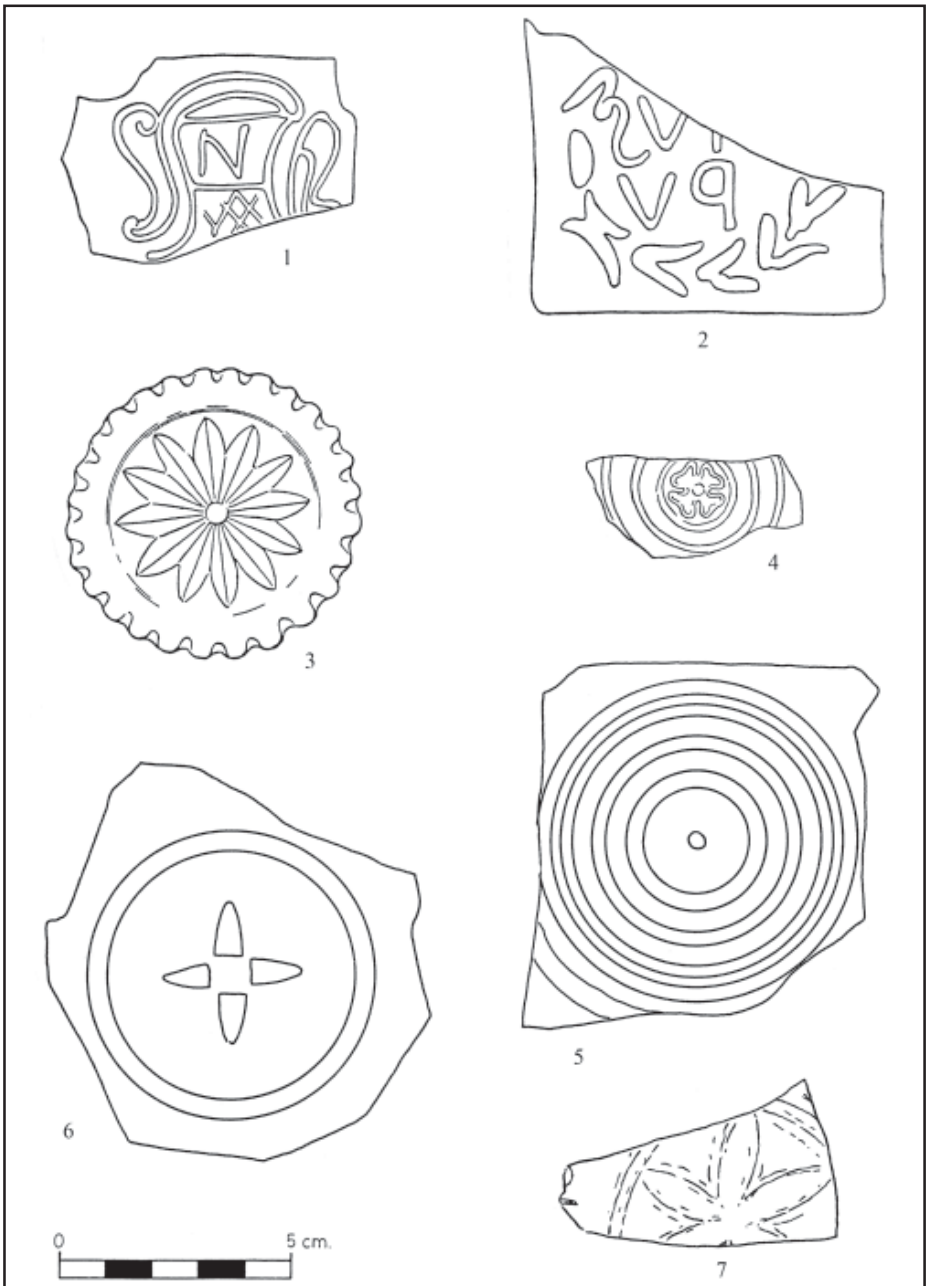

1.- Fons d'ampolles amb marques de Torre Llauder (dibuixos M. Ribas: peces 1-4; la resta, de l'autor).

2.- Fons d'ampolla núm. 2, de Torre Llauder (foto: F. Navarro).

3.- Anell de vidre, núm. 8, de Torre Llauder (foto: J.F. Clariana).

4.- Aplic de vidre, núm. 9, de Torre Llauder.

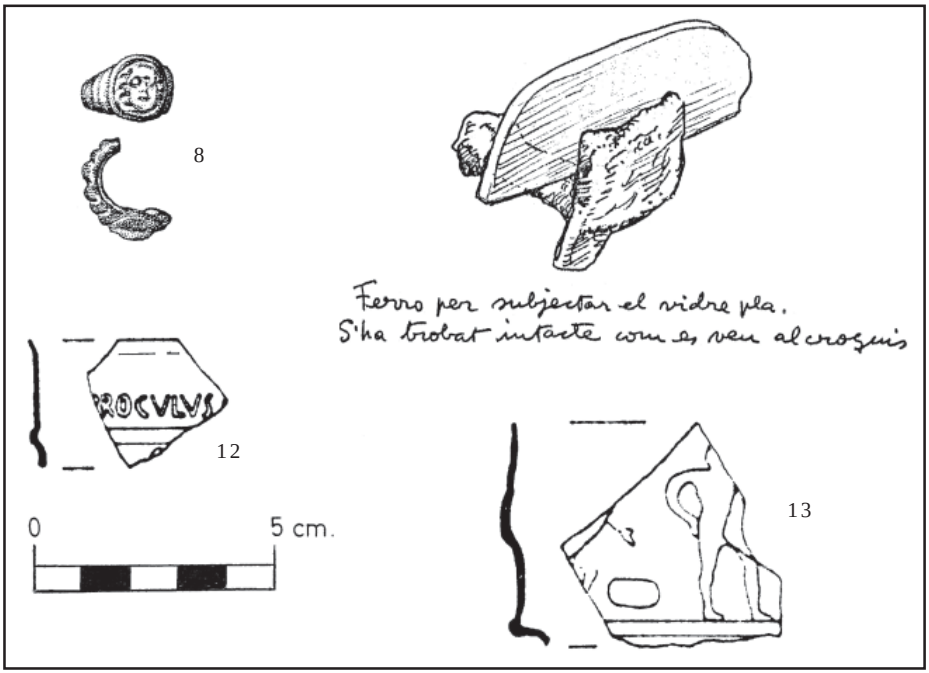

5.- Peces núms. 8 (de Torre Llauder), 12 i 13 (dibuix: J. Price 1973) i croquis del sistema per subjectar el vidre pla (diari d'excavacions de Torre Llauder, per M. Ribas).

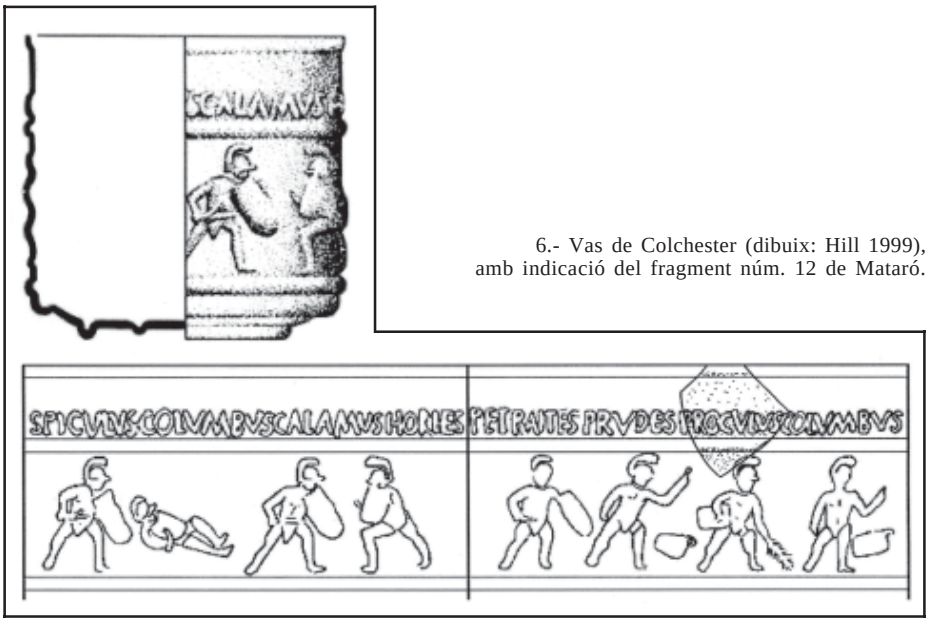

6.- Vas de Colchester (dibuix: Hill 1999), amb indicació del fragment núm. 12 de Mataró.

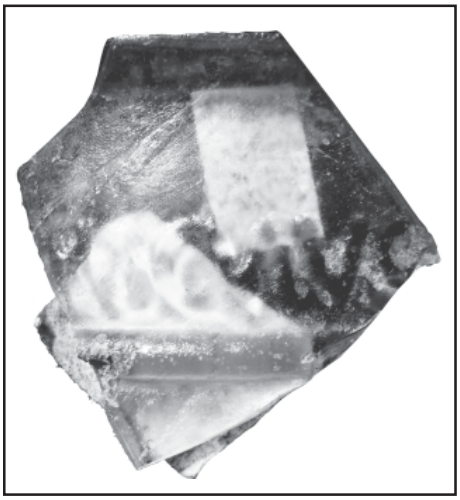

7.- Fragment amb la inscripció «[P]ROCVLVS» (foto: J.F. Clariana).

8.- Fragment de vidre amb decoració en relleu (peça 13). (foto: J.F. Clariana).

9.- Peça núm. 15, *arybal·los* de Can Cruzate, *Iluro* (foto: J.F. Clariana).

10.- Bol de costelles, núm. 14, del carrer Nou, 30, *Iluro* (fotos: J.F. Clariana).

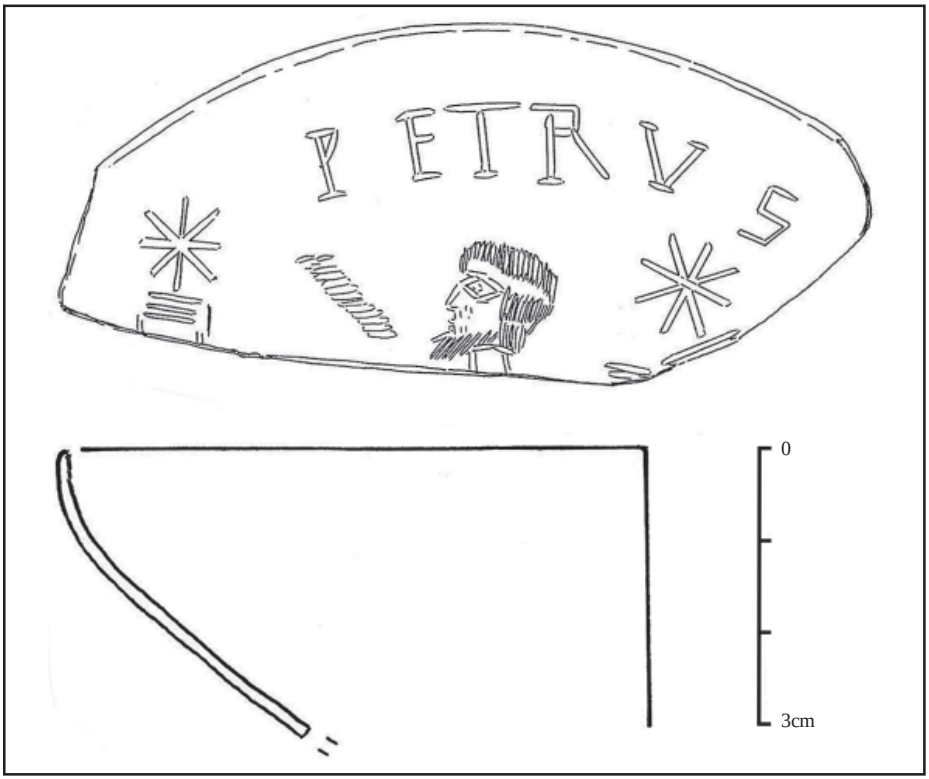

11.- Fragment amb inscripció «PETRVS», peça núm. 16, de Can Cruzate, *Iluro* (dibuix: J.F. Clariana).

12.- Detall de la peça núm. 16 (foto: Servei d'Arqueologia de la Generalitat).

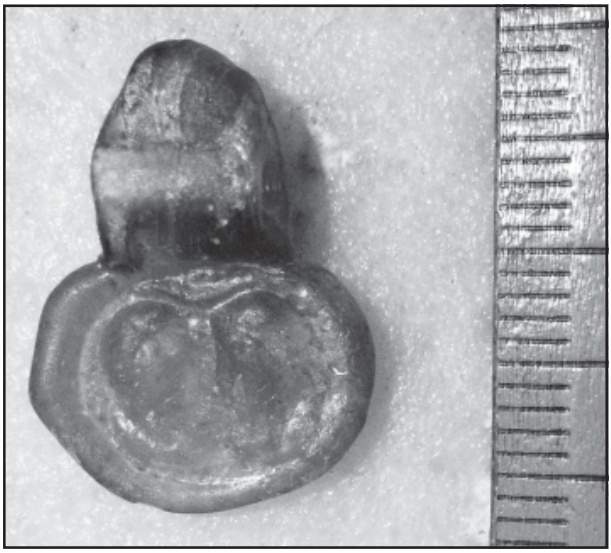

13.- Penjoll de la regió Síria-Palestina, peça núm. 17, del carrer de Sant Cristòfor, 12, *Iluro* (foto: J.F. Clariana).

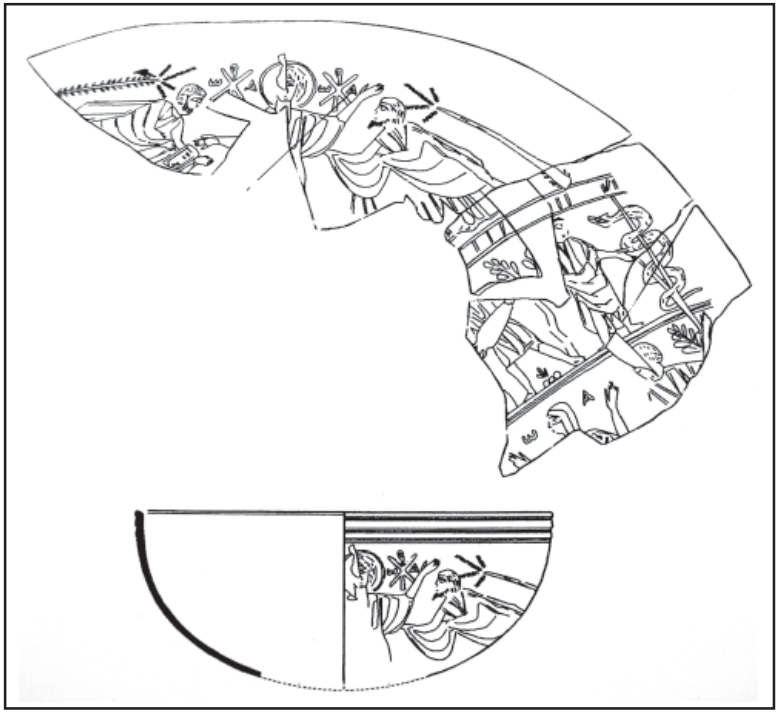

14.- Bol de vidre tallat, provinent de l'Almoina, València (dibuix: Alvarez *et alii* 2005).

15.- Escena central d'un sarcòfag d'Arles representant la *Traditio Legis* (foto: J.F. Clariana).

16.- Detall de la descoberta d'un dels forns de vidre de Torre Llauder
(foto: Arxiu Secció Arqueològica - Museu de Mataró)

17.- Fragments de vidre pla trobats, el 1981, a Torre Llauder (dibuix: J.F. Clariana).

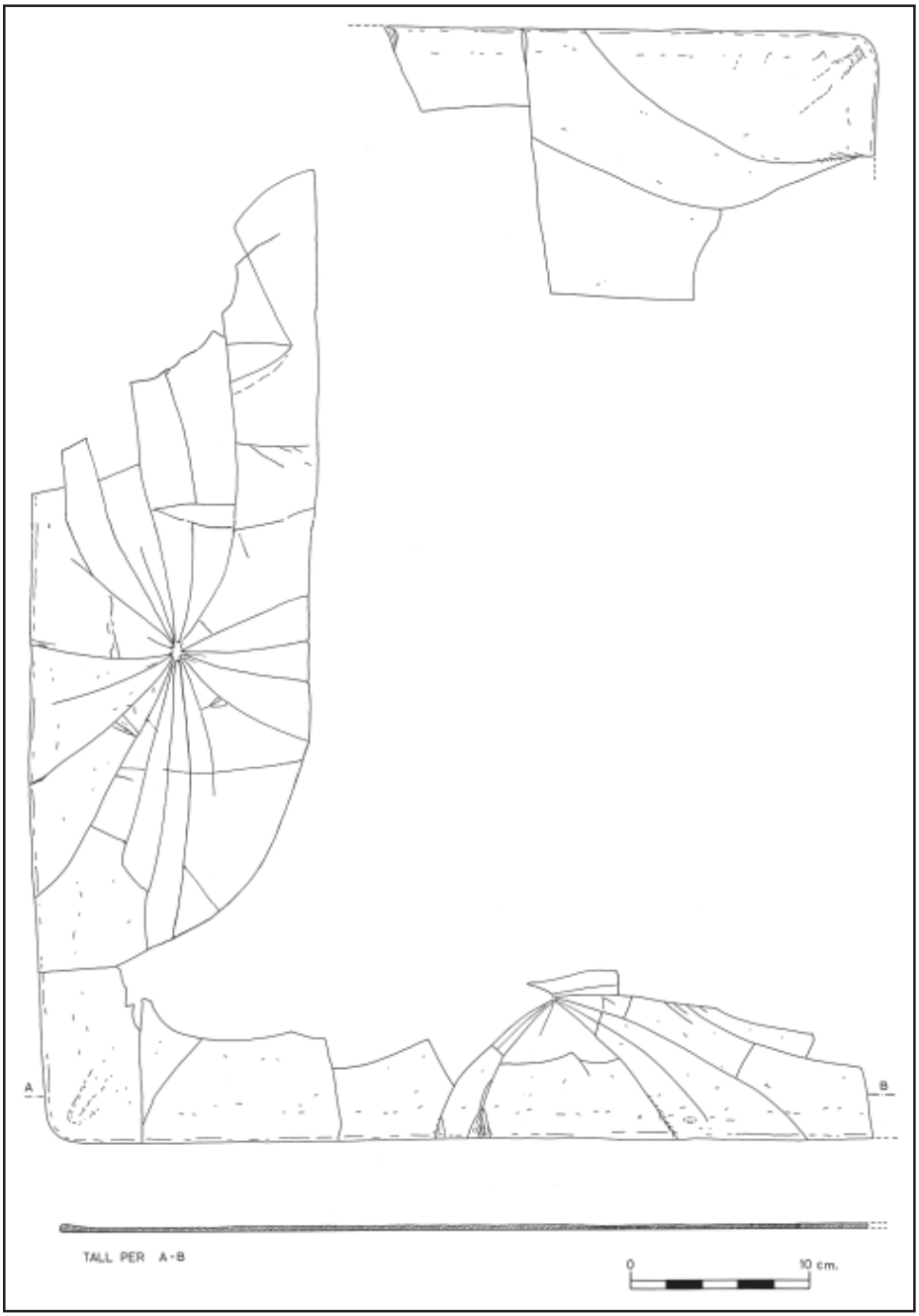

18.- Fragments de vidre pla trobats, el 1981, a Torre Llauder (dibuix: J.F. Clariana).

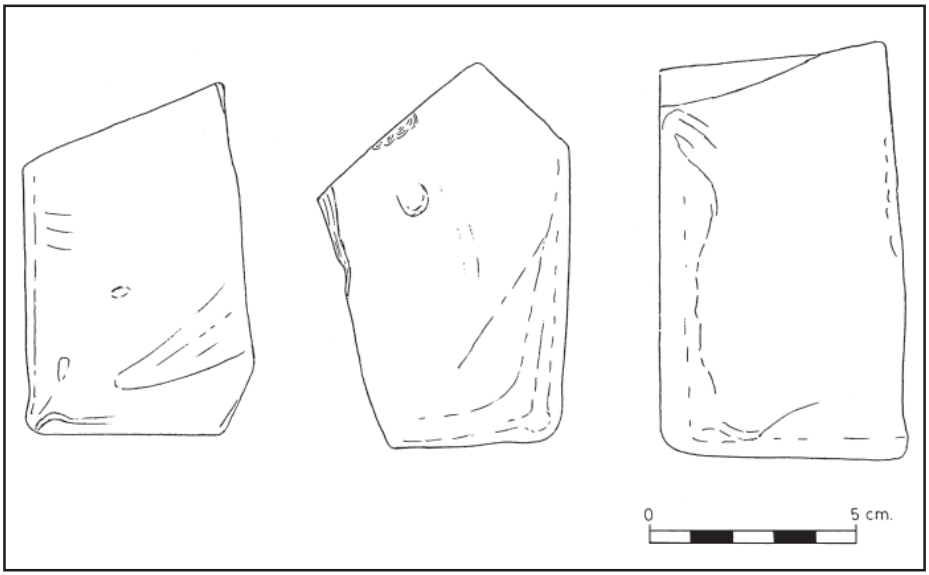

19.- Fragments de vidre pla provinents de les excavacions de M. Ribas a Torre Llauder (dibuix: J.F. Clariana).

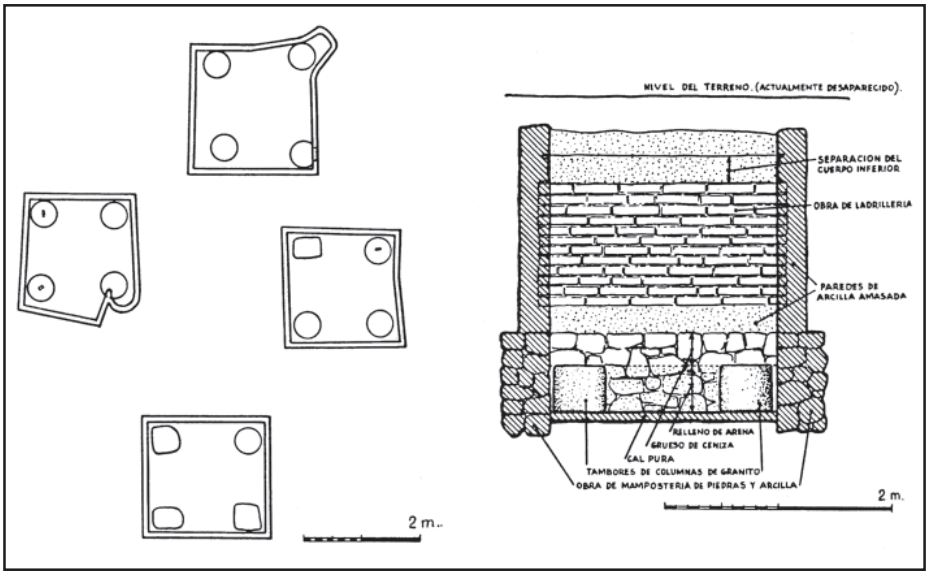

20.- Planta i secció dels forns de vidre de Torre Llauder (dibuix: M. Ribas).